

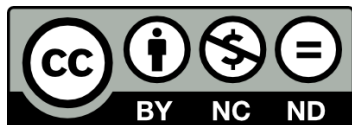

Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453)

Μέρος Α΄: Το Βυζάντιο στα χρόνια των Κομνηνών
και των Αγγέλων (1081-1204)

Ενότητα 6: Οικονομία – Κοινωνία (11^{ος} - 12^{ος} αι.)

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα ενότητας

- I. Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ Α΄
- II. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (11^{0Σ}-12^{0Σ} ΑΙ.)
- III. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (11^{0Σ}-12^{0Σ} ΑΙ.)
- IV. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ Α΄

- A. Εισαγωγή
- B. Η νομισματική υποτίμηση
- Γ. Η νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1092)
- Δ. Η φορολογική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού
- Ε. Ανάκαμψη των οικονομικών του κράτους επί Κομνηνών

A. Εισαγωγή (1/2)

Βασική νομισματική μονάδα του Βυζαντίου από τα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου (312):

- ***solidus, σόλιδος, νόμισμα***: χρυσό νόμισμα, βάρους 4.55 γρ., θεωρητικά 24 καρατίων – 8^{ος} αι.: 23,5 καρατίων (97% καθαρότητα σε χρυσό)

Υποδιαιρέσεις:

- ***μιλλιαρήσιον***: αργυρό νόμισμα (8^{ος}-11^{ος} αι.): αξίας 2 καρατίων, για μεσαίας κλίμακας συναλλαγές
- ***φόλλις***: χάλκινο νόμισμα, για καθημερινές συναλλαγές

A. Εισαγωγή (2/2)

νομισματική κυκλοφορία:

- **8^{ος} - μέσα 9^{ου} αι.:** μείωση νομισματικής κυκλοφορίας – ενδεικτική της οικονομικής κάμψης της περιόδου β' μισού 6^{ου} έως μέσα 8^{ου} αι. (αιτίες: δημογραφική κάμψη, μείωση βυζαντινής επικράτειας, συρρίκνωση εμπορίου, κάμψη εκχρηματισμένης οικονομίας, οικονομία αυτάρκειας)
- **από τα μέσα 9^{ου} αι., ιδίως από τα μέσα 10^{ου} αι.:** αύξηση στον αριθμό των παραγόμενων νομισμάτων (αιτίες: δημογραφική αύξηση, ανακατάληψη βυζαντινών κτήσεων, αποκατάσταση ασφάλειας, αργή αλλά σταθερή οικονομική ανάπτυξη)
- **στα μέσα του 11^{ου} αι.:** αυξημένη νομισματική κυκλοφορία και παραγωγή νομισμάτων (νέες κοπές) (περίοδος οικονομικής ακμής και ανάπτυξης εμπορίου)

B. Η νομισματική υποτίμηση (1/2)

- **από τον 10^ο αι. έως 1041: μικρή υποτίμηση 22,5 έως 21,5 καράτια**
 - κυρίως λόγω των αυξημένων αναγκών του κράτους για τις πολεμικές επιχειρήσεις επί Μακεδόνων (μισθοδοσία, στρατιωτικές δαπάνες) – το νόμισμα παραμένει ισχυρό
- **μέσα 11^{ου} αι. : υποτίμηση 21 έως 18/17 καράτια**
 - λόγω ανάπτυξης της οικονομίας και αυξημένων αναγκών για ρευστότητα (δηλ. για την εξυπηρέτηση των αυξημένων συναλλαγών)
- **1071 κ.ε.: δημοσιονομική κρίση → συνεχείς διολισθήσεις (16 έως 8 καράτια)**
 - λόγω εδαφικών απωλειών → μείωσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών (βασιλικά κτήματα, μεταλλεία Μικράς Ασίας) και φορολογικών εσόδων

B. Η νομισματική υποτίμηση (2/2)

- λόγω πολιτικής αστάθειας → αναστάτωση στην ομαλότητα του οικονομικού βίου
- λόγω πλήγματος σε εξωτερικό εμπόριο Βυζαντινών (αλλαγή του δρόμου των καραβανιών με προϊόντα από την Άπω Ανατολή – πλέον μέσω Ερυθράς Θάλασσας και Αιγύπτου → ιταλικά πλοία → Δύση)
- **1081-1092: επί Αλεξίου Α' Κομνηνού η αξία του νομίσματος στα 2,5 καράτια (προ μεταρρύθμισης)**
 - δημοσιονομική κατάρρευση / χρεοκοπία – ενδεικτικό ότι για την κάλυψη στρατιωτικών και άλλων δαπανών το 1081 εφαρμόστηκε το μέτρο δήμευσης εκκλησιαστικών θησαυρών και ιερών σκευών (σύγκρουση με μερίδα εκκλησιαστικών)

Γ. Η νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1092)

- **υπέρπυρον**: περίπου 21 καρατίων – αποκαταστάθηκε η σταθερότητα του βυζαντινού νομίσματος [ετυμ. σημ. «καθαρισμένο με τήξη στη φωτιά» ή (κατά μία άλλη άποψη, μάλλον εσφαλμένη) «στο έπακρο καθαρό»]

Υποδιαίρεσεις:

- **τραχύ άσπρον**: περίπου 7 καρατίων, από **ήλεκτρον** (κράμα τριών μετάλλων, κυρίως χρυσού και ασημιού) [ετυμ. σημ. *τραχύ* = νοθευμένο, όχι καθαρός χρυσός – *άσπρον* < *asper* = νεόκοπο]
- **στάμενον**: κράμα χαλκού και αργύρου – αντικατέστησε το *μιλλιαρήσιον* των 2 καρατίων
- **τεταρτηρόν** και **μισό τεταρτηρόν**: χάλκινα νομίσματα – αντικατέστησαν τους *φόλλεις* (με όμως μικρότερη αξία)

Δ. Η φορολογική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού

- **φορολογική σύγχυση:** η καταβολή των φορολογικών επιβαρύνσεων γινόταν σε χρυσό – ωστόσο κυκλοφορούσαν χρυσά και αργυρά νομίσματα διαφορετικής καθαρότητας → σύγχυση ως προς τις ισοτιμίες, προβλήματα στην είσπραξη των φόρων, περιθώρια για εξαπάτηση των υπηκόων από τους φοροεισπράκτορες
- **φορολογική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ (αρχές 12^{ου} αι.):**
 - είσπραξη του φόρου σε *τραχύ νόμισμα* (από ήλεκτρο) και προσαρμογή των φορολογικών υποχρεώσεων με βάση τις νέες ισοτιμίες → ο υπολογισμός έγινε με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον προκαλώντας αύξηση στις φορολογικές επιβαρύνσεις και δυσαρέσκεια στους πολίτες
 - **Νέα Λογαρική:** φοροτεχνική πραγματεία 12^{ου} αι. που περιλαμβάνει τις μεταβολές στον υπολογισμό του φόρου
- **έληξε η φορολογική σύγχυση και τελικά αποκαταστάθηκε η αξιοπιστία του κράτους**

Ε. Ανάκαμψη των οικονομικών του κράτους επί Κομνηνών

αιτίες - συντελεστές:

- πολιτική σταθερότητα
- σταθεροποίηση συνόρων
- επιτυχής αντιμετώπιση εισβολέων
- ακμή αγροτικής οικονομίας και εμπορίου, που ξεκινά σταδιακά από 9^ο - 10^ο αι. και κορυφώνεται τον 12^ο αι. → αυξημένα φορολογικά έσοδα για το κράτος

II. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (11^{ΟΣ} - 12^{ΟΣ} ΑΙ.)

- A. Η αγροτική οικονομία
- B. Το βυζαντινό εμπόριο
- Γ. Η βυζαντινή οικονομική σκέψη

A. Η αγροτική οικονομία (11^{ος}-12^{ος} αι.)

- α. Εισαγωγή
- β. Παράγοντες ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας
- γ. Τα κέντρα παραγωγής
- δ. Οι μικρογαιούχοι
- ε. Η μεγάλη γαιοκτησία

α. Εισαγωγή

- **β' μισό 6ου αι. – 8ος αι.: περίοδος ύφεσης**

ΑΙΤΙΕΣ ΥΦΕΣΗΣ:

- «μεγάλος λοιμός» Ιουστινιανού (541), με επανεμφάνισεις έως 747 → δημογραφική πτώση κατά 30%
 - πολιτικο-στρατιωτικές αναταραχές και σοβαρές εδαφικές απώλειες σε Βαλκανική και Αίγυπτο-Στροπαλαιστίνη → επιπτώσεις σε κοινωνία και οικονομία
 - επιδείνωση κλίματος (ψυχρότερο και ξηρότερο)
 - μείωση και παρακμή πόλεων και αγορών → οικονομία της αυτάρκειας → μειωμένη ζήτηση σε αγροτικά προϊόντα
- **9ος - 10ος αι.: περίοδος αργής, αλλά σταθερής ανάπτυξης**
 - **11ος - 12ος αι.: περίοδος ακμής**

α. Παράγοντες ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας

- δημογραφική αύξηση από τον 9^ο αι. κ.ε. (ανάπτυξη και αύξηση των πόλεων και των αγροτικών οικισμών)
- αύξηση εργατικού δυναμικού
- αύξηση της ζήτησης σε αγροτικά προϊόντα από τον 10^ο αι. κ.ε.
- επέκταση και βελτίωση των καλλιεργούμενων εδαφών (εκχερσώσεις, εγγειοβελτιωτικά έργα, αξιοποίηση εγκαταλελειμμένων γαιών)
- βελτίωση κλίματος (πιο θερμό και υγρό)
- αποκατάσταση ασφάλειας → επενδυτική διάθεση για απόκτηση γης και αξιοποίησής της

β. Τα κέντρα παραγωγής

- **αγροτική κοινότητα μικρογαιούχων (χωρίον):**
7^{ος} - 9^{ος} αι.: φαίνεται ότι επικρατεί στην ύπαιθρο και διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στην αγροτική οικονομία
- **προάστεια μεγάλης ιδιοκτησίας:**
10^{ος} - 12^{ος} αι.: σταδιακή αύξηση – φτάνουν να αποτελούν την πλειονότητα στην ύπαιθρο, σε αυτά πλέον παράγεται το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής παραγωγής

γ. Οι μικρογαιούχοι (1/2)

i. Η αγροτική κοινότητα των μικρογαιούχων (*χωρίον*)

- το *χωρίον* ως βασικός οικισμός της υπαίθρου
- το *χωρίον* ως οικονομικό πλαίσιο
 - διαχείριση κοινοτικής περιουσίας (βοσκοτοπίων, μύλων, υδάτων) με συλλογικές αποφάσεις
 - δράση για τη διατήρηση και επέκταση της κοινότητας
 - εκπροσώπηση του *χωρίου* στις διοικητικές αρχές (από τους προεστώτες ή μαζικά)
- το *χωρίον* ως φορολογική μονάδα
 - *αλληλέγγυος φορολογική ευθύνη*: οι χωρίτες ήταν συλλογικά υπεύθυνοι για την καταβολή του φόρου που αναλογούσε στο *χωρίον*

γ. Οι μικρογαιούχοι (2/2)

ii. Η οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση των μικρογαιούχων

- **οικονομική διαφοροποίηση**
 - *διζευγαράτοι* (με 2 ζευγάρια βοδιών)
 - *ζευγαράτοι* (με 1 ζευγάρι βοδιών)
 - *βοϊδάτοι* (με 1 βόδι)
 - *ακτήμονες* (έχουν γη, αλλά δεν έχουν αροτριώντα ζώα)
 - αγροτικός κλήρος (αγρόκτημα): βασική παραγωγική μονάδα
 - αγροτική οικογένεια: εργατική δύναμη
- **κοινωνική διαφοροποίηση**
 - *κρείττονες, προεστοί, πρωτόγεροι, οικοδεσπότες*:
οι πλουσιότεροι, γηραιότεροι, πιο σεβάσμιοι της κοινότητας →
εκπροσωπούν το χωρίον ως νομικό πρόσωπο

δ. Η μεγάλη γαιοκτησία (1/7)

i. Οι γαίες της αριστοκρατίας

- αιτίες / παράγοντες αύξησης:

- οικονομικά και κοινωνικά κίνητρα (επιθυμία για αύξηση εσόδων – γοήτρου)
- αποκατάσταση ασφάλειας στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας
→ αύξηση της διάθεσης για επένδυση στη γη
- βασιλικές δωρεές και φορολογικά προνόμια σε ευνοούμενους

δ. Η μεγάλη γαιοκτησία (2/7)

ii. Οι εκκλησιαστικές γαίες

αιτίες / παράγοντες αύξησης:

- δωρεές πιστών → θρησκευτικοί λόγοι (ελπίδα για την ψυχική τους σωτηρία) και για άσκηση φιλανθρωπίας (οι μονές συχνά στηρίζουν ευαγή ιδρύματα)
- *αναπαλλοτρίωτον* της εκκλησιαστικής περιουσίας → μόνο αυξητική τάση
- καλή διαχείριση
- αυτοκρατορικές παροχές και φοροαπαλλαγές (*εξκουσσεις*)
- ίδρυση πολλών κτητορικών μονών (10^{ος} αι. κ.ε.): για θρησκευτικούς λόγους και για λόγους κοινωνικού γοήτρου ή και οικονομικούς λόγους (φορολογικές απαλλαγές / αυτοκρατορικές χορηγίες)

δ. Η μεγάλη γαιοκτησία (3/7)

iii. Οι αυτοκρατορικές και κρατικές γαίες

- το κράτος συνιστά το νομικό πρόσωπο με τη μεγαλύτερη γαιοκτησία
- **αυτοκρατορικές γαίες:** οργανωμένες σε μονάδες παραγωγής (κουρατωρείες), υπό τον έφορο των βασιλικών κουρατωρειών
- **κρατικές γαίες:** σκόρπια αγροτεμάχια (κλάσματα από χωρία), συνήθως δίνονται προς ενοικίαση (σε δημοσιάρχους παροίκους)
- **γαίες των ευαγών οίκων (αυτοκρατορικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων):** διαχείριση από κουράτωρες, υπό τον οικονόμο των ευαγών οίκων
- **9^{ος} αι. κ.ε.:** ενδιαφέρον κράτους για εκμετάλλευση των δημόσιων γαιών (τα κλάσματα δεν δίνονται προς πώληση, αλλά προς ενοικίαση, οργανώνονται νέες κουρατωρείες)
- **αρχές 11^{ου} αι. κ.ε.** (ξεκινά από τον Βασίλειο Β΄ και εντείνεται επί Κομνηνών): συγκροτημένη προσπάθεια του κράτους να αυξήσει τις γαίες του (λ.χ. δημεύει όσες είχαν αποκτηθεί παράνομα) και να ανακτήσει τις καταπατημένες κρατικές κτήσεις

δ. Η μεγάλη γαιοκτησία (4/7)

iv. Στάδια ανάπτυξης της μεγάλης γαιοκτησίας

- 8^{ος} - 9^{ος} αι.: σε μέτριο στάδιο ανάπτυξης
 - τέλη 9^{ου} αι. - 10^{ος} αι.: αυξητική τάση
 - 11^{ος} - 12^{ος} αι.: κυριαρχεί στην ύπαιθρο και στην αγροτική παραγωγή
- από τον 11^ο αι. κ.ε. δεν υπάρχει πλέον η πολιτική βούληση να στηριχθεί η κοινότητα *χωρίου* και να αποτραπεί η απορρόφηση της μικρής ιδιοκτησίας από τους μεγαλογαιούχους (*δυνατούς*):
- υποχωρεί το **δίκαιο της προτιμήσεως** (σειρά προτεραιότητας στις αγοραπωλησίες γαιών ενός *χωρίου* με προβάδισμα στα μέλη της κοινότητας)
 - καθίσταται στην πράξη **ανενεργός η νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων υπέρ της αγροτικής κοινότητας** (αυτή απαγόρευε στους *δυνατούς* να αποκτήσουν γαίες σε κοινότητα *χωρίου*)
- κατοχή ακόμη και ολόκληρων *χωρίων* μικρογαιούχων από τη μεγάλη γαιοκτησία (λ.χ. το χωρίο Ραδολίβος στη Μακεδονία ανήκει στη μ. Ιβήρων)
- από τον 13^ο αι. κ.ε.: η πλειονότητα των αγροτών είναι ενοικιαστές γης, συνεχίζουν βέβαια να υπάρχουν μεμονωμένοι μικρογαιούχοι

δ. Η μεγάλη γαιοκτησία (5/7)

ν. Τρόποι εκμετάλλευσης των γαιών της μεγάλης ιδιοκτησίας

- **άμεση εκμετάλλευση από τον γαιοκτήμονα**
οργάνωση των γαιών σε αγροκτήματα που καλλιεργούνται από μισθωτούς εργάτες (*δουλευτές/δουλευτοπάροικους*) και δούλους
- **έμμεση εκμετάλλευση**
από ενοικιαστές: *εκλήπτορες* (προσωρινούς) ή *παροίκους* (μόνιμους)
- **συνδυασμός των δυο τρόπων**
(κυρίως όμως με έμμεση εκμετάλλευση)

δ. Η μεγάλη γαιοκτησία (6/7)

vi. Η νομική και οικονομική θέση του παροίκου

- μόνιμος ενοικιαστής γης μετά την παρέλευση 30 χρόνων
- δεν είναι απαραίτητως κληρονομική η ιδιότητά του (μόνο αν το παιδί του κληρονομήσει την ενοικιαζόμενη γη)
- είναι ελεύθερος πολίτης – δικαιοπρακτεί ελεύθερα
- έχει οικονομικές υποχρεώσεις (καταβολή ενοικίου/πάκτου και φόρου/τέλους) και προσωπικές υποχρεώσεις (αγγαρείες) προς τον ιδιοκτήτη/χωροδεσπότη
- δεν μπορεί να εγκαταλείψει τις γαίες (χωρίς την άδεια του χωροδεσπότη) → πρόσδεση στη γη που καλλιεργεί

ΑΠΟΨΗ: ένδειξη προσωπικής υποτέλειας του παροίκων στον γαιοκτήμονα

- η μίσθωση είναι μόνιμη → ο πάροικος θεωρούνταν οιονεί δεσπότης της παροικικής γης: δικαίωμα να την κληροδοτήσει, να την πουλήσει, να την δωρίσει (με την άδεια του χωροδεσπότη), ο δεσπότης δεν μπορεί να τον διώξει

ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΑΠΟΨΗ:

- εξασφάλιση του παροίκου, που δεν θέλει να εκδιωχθεί από τη γη που εκμεταλλεύεται εδώ και 30 χρόνια (και όπου ίσως έχει στήσει το νοικοκυριό του)
- εξασφάλιση των δεσποτών: ανάγκη από εργατικά χέρια → αποδοτική η έγγεια ιδιοκτησία τους

δ. Η μεγάλη γαιοκτησία (7/7)

- **διαφορές παροίκων και μικρογαιούχων**

- ενοικιαστές/κάτοχοι γης \neq ιδιοκτήτες γης
- οικονομικές και προσωπικές υποχρεώσεις προς τον *δεσπότη* \neq φορολογικές υποχρεώσεις προς το κράτος
- εγκαταλείπουν τη γη μόνο με την άδεια του *δεσπότη* \neq ελεύθερη κινητικότητα

- **άμβλυνση της διαφοράς παροίκων και μικρογαιούχων**

- μετά τα 30 χρόνια οι *πάροικοι* μεταχειρίζονται τη γη σαν να ήταν *δεσπότες*
- συχνά συνδυασμός των δύο ιδιοτήτων (ενοικιαστή - γαιούχου)
- όχι μεγάλη διαφορά στο βιοτικό επίπεδο (ετήσιο εισόδημα 14% και 23% επί της παραγωγής, αντίστοιχα)
- ολόκληρα *χωρία* υπάγονται προοδευτικά στις μεγάλες ιδιοκτησίες → χωρίς δραματική αλλαγή στην οικονομική κατάσταση των κατοίκων – ενίοτε σε δύσκολες περιόδους ή καταστάσεις απολαμβάνουν την προστασία των *δυνατών* (εφόσον αυτοί θέλουν οι γαίες τους να παραμείνουν παραγωγικές)

Β. Το βυζαντινό εμπόριο (11^{ος} - 12^{ος} αι.)

α. Εισαγωγή

β. Αιτίες ανάπτυξης του εμπορίου (11^{ος} - 12^{ος} αι.)

γ. Σημαντικά εμπορικά κέντρα του Βυζαντίου

α. Εισαγωγή

- **7^{ος} - 8^{ος} αι.: ύφεση εμπορίου**

ΑΙΤΙΕΣ ΥΦΕΣΗΣ:

- πολιτικό-στρατιωτικές αναταραχές
 - δημογραφική πτώση (μείωση πληθυσμού έως 30%)
 - συρρίκνωση του δικτύου των πόλεων
 - αλλαγή του χαρακτήρα των πόλεων (πόλεις-κάστρα, εσωστρέφεια, αυτάρκεια, «αγροτοποίηση» του αστικού πληθυσμού > συρρίκνωση των συναλλαγών)
- **9^{ος} - 10^{ος} αι.: ανάπτυξη περιφερειακού εμπορίου**
 - **11^{ος} - 12^{ος} αι.: ανάπτυξη περιφερειακού και διαπεριφερειακού εμπορίου**

β. Αιτίες ανάπτυξης του εμπορίου (11^{ος} - 12^{ος} αι.)

- **πολιτικο-στρατιωτική ανόρθωση από 8^ο - 9^ο αι. κ.ε.**
 - αύξηση ασφάλειας > επενδυτική διάθεση
 - αποκατάσταση χερσαίων και θαλάσσιων επικοινωνιών
 - απρόσκοπτη αγροτική παραγωγή και εμπορική δραστηριότητα
- **δημογραφική άνοδος**
 - αύξηση μεγέθους και αριθμού πόλεων > αύξηση αγορών
 - αύξηση ζήτησης σε αγροτικά και βιοτεχνικά προϊόντα
- **αύξηση πλούτου και οικονομικής ευμάρειας**
 - ευρεία κοινωνικά στρώματα επιζητούν (ημι-)πολύτιμα προϊόντα και άφθονα αγροτικά και βιοτεχνικά είδη (κεραμικά, υαλικά, υφάσματα)
- **πολυπληθής αριστοκρατική τάξη**
 - πολυτελής τρόπος διαβίωσης – ζήτηση για είδη πολυτελείας > προώθηση εξωτερικού εμπορίου

γ. Σημαντικά εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα (1/5)

- **Κωνσταντινούπολη**

- η σημαντικότερη και μεγαλύτερη πόλη της αυτοκρατορίας → μεγάλες ανάγκες σε είδη διατροφής και βιοτεχνίας → κέντρο εισαγωγής αγροτικών προϊόντων, κέντρο παραγωγής βιοτεχνικών προϊόντων
- κομβική θέση για τον έλεγχο του εμπορίου της Μ. Θάλασσας → κέντρο συγκέντρωσης προϊόντων και επαναπρώθησής τους

γ. Σημαντικά εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα (2/5)

– παρουσία Ιταλών εμπόρων:

- Αμαλφηνοί: ήδη τον 10^ο αι. εμπορική εγκατάσταση
- Βενετοί: 1082 κ.ε.: εμπορική εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη και φορολογική απαλλαγή
- Πιζαίοι: το 1111 εμπορική εγκατάσταση στην ΚΠ και μείωση τελών από 10% σε 4% εισαγομένων
- Γενουάτες: το 1169 εμπορική εγκατάσταση στην ΚΠ και φορολογική μείωση σε 4% επί των εισαγομένων προϊόντων

– έμποροι άλλων εθνοτήτων

- Φράγκοι, Γερμανοί (ίσως από μέσα 12^{ου} αι.), Ίβηρες (Γεωργιανοί), Ρως, Βούλγαροι, Σύροι (χριστιανοί;), Άραβες και άλλοι Μουσουλμάνοι

→ κοσμοπολίτικο περιβάλλον στην Κωνσταντινούπολη

→ ώθηση σε βιοτεχνική και αγροτική παραγωγή (ζήτηση για βυζαντινά προϊόντα)

γ. Σημαντικά εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα (3/5)

- **Μειονεκτήματα οικονομικών προνομίων των Ιταλών εμπόρων:**
 - πλήγμα για τους Βυζαντινούς εμπόρους, που συνεχίζουν να καταβάλλουν τέλος (*κομμέρκιον*) 10% επί της αξίας των εμπορευμάτων
 - αύξηση της οικονομικής δύναμης των ιταλικών ναυτικών κρατών → αύξηση της πολιτικής δύναμης, πιέσεις ή και πολεμικές συγκρούσεις με το Βυζάντιο για την ανανέωση και επαύξηση των προνομίων
- 1122-1126: βυζαντινο-βενετικός πόλεμος επί Ιωάννη Β' Κομνηνού για την ανανέωση των βενετικών προνομίων
- 1171: επί Μανουήλ Α' Κομνηνού επιδείνωση των σχέσεων Βυζαντίου – Βενετίας (για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους: λόγω προσέγγισης των Βενετών με τους Νορμανδούς [1155] και στροφής Βυζαντίου προς τη Γένουα [1155, 1169], λόγω κατάληψης της Δαλματίας από τους Βυζαντινούς [1167]) – διώξεις και συλλήψεις Βενετών εμπόρων σε όλη την επικράτεια, κατάσχεση πλοίων και περιουσιών – αντίδραση Βενετών (έπληξαν Χίο, Λέσβο κ.ά.) – αποκατάσταση σχέσεων το 1179 – υποχρέωση του Βυζαντίου για καταβολή υψηλών αποζημιώσεων
- 1182: λαϊκή δυσσαρέσκεια για τον πλουτισμό και την αλαζονεία των Βενετών εμπόρων – διώξεις και σφαγές Ιταλών εμπόρων από την Κωνσταντινούπολη (υποκινούμενες από τον Ανδρόνικο Κομνηνό) – ομαλοποίηση των σχέσεων με νέα υποχρέωση του Βυζαντίου να καταβάλει αποζημιώσεις – αύξηση εμπορικών προνομίων από τους Αγγέλους (προς τους Βενετούς το 1187, 1189 και 1198 / προς τη Γένουα και την Πίζα το 1192)]

γ. Σημαντικά εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα (4/5)

- **Θεσσαλονίκη:** κέντρο τοπικού, περιφερειακού και διεθνούς εμπορίου και σημαντικό βιοτεχνικό κέντρο
 - οικονομικές επαφές με την ενδοχώρα (άμεση και ευρύτερη – πλωτά τα ποτάμια Αξιού, Αλιάκμονα, Στρυμόνα)
 - εμπορικό δίκτυο με τη νότια Ελλάδα (Κόρινθο, Θήβα, Λάρισα)
 - εμπόριο με Βουλγάρους και Σέρβους (εμμέσως με την Κεντρική Ευρώπη)
 - εμπόριο με Δυτικούς (κυρίως Πιζαίους)
- **Κόρινθος:** κέντρο υαλουργίας, κεραμικής, μεταξουργίας με περιζήτητα προϊόντα
 - σημείο κατάληξης εμπορευμάτων από και προς τη Δύση
- **Δυρράχιο:** επαφές με Κάτω Ιταλία – στην αρχή της Εγνατίας οδού → Θεσσαλονίκη → Κωνσταντινούπολη
- **Τραπεζούντα:** σημείο κατάληξης καραβανιών από την Άπω Ανατολή και με Ιβηρία
- **Αμισός:** επαφές με τη Χερσόνα (Κριμαία) και τους βόρειους γείτονες (Ρως, Πετσενέγγους)
- **Αττάλεια, Σελεύκεια:** έλεγχος εμπορίου με τη Συρία
- **Κύπρος:** επαφές με τη Συρία

γ. Σημαντικά εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα (5/5)

Γερολυμάτου Μ., Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.), [ΕΙΕ/ΙΒΕ - Μονογραφίες 9] Αθήνα 2008 (χάρτης στο τέλος του βιβλίου).

Εικόνα 1. Ο χάρτης αποτυπώνει τα σημαντικότερα εμπορικά κέντρα του Βυζαντίου.

Γ. Η βυζαντινή οικονομική σκέψη (11^{ος} - 12^{ος} αι.) (1/2)

- **καλλιέργεια της γης:**
η μόνη αξιοπρεπής οδός πλουτισμού και θεμιτή ενασχόληση για τον έντιμο άνθρωπο, ιδίως τον αριστοκρατικής καταγωγής
 - α. κυρίαρχο ιδεώδες η αυτάρκεια
 - β. η εμπορική δραστηριότητα ενέχει κινδύνους για αισχροκερδείς και ανέντιμες συμπεριφορές (ύποπτος ο πλουτισμός μέσω εμπορίου)

Γ. Η βυζαντινή οικονομική σκέψη (11^{ος} - 12^{ος} αι.) (2/2)

- **εμπορική δραστηριότητα:**

- θεμιτό το μη κερδοσκοπικό εμπόριο (δηλ. η προώθηση του πλεονάσματος από τους παραγωγούς, ώστε να αποκτηθούν άλλα προϊόντα που δεν τα παράγει ο αγροτικός κλήρος)
- θεμιτό το κερδοσκοπικό εμπόριο (δηλ. η επιδίωξη κέρδους μέσω του εμπορίου) υπό ορισμένες προϋποθέσεις:
 - όχι αισχροκέρδεια (υπερβολικό κέρδος), όχι κερδοσκοπία (εκμετάλλευση δυσμενών συγκυριών)
 - απώτερος στόχος των εμπόρων θα πρέπει να είναι η επένδυση σε γη και τελικά η εγκατάλειψη της εμπορικής δραστηριοποίησης

- **σταδιακή αλλαγή στην στάση των μεγαλογαιοκτημόνων:**

- δείχνουν ολοένα και περισσότερο ενδιαφέρον για μεγαλύτερη απόδοση της γης τους
 - ενδιαφέρον να προωθήσουν το πλεόνασμα της παραγωγής τους μέσω εμπόρων-πρακτόρων

III. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (11^{ΟΣ} - 12^{ΟΣ} ΑΙ.)

- A. Εισαγωγή
- B. Η τάξη της αριστοκρατίας
 - α. Η στρατιωτική αριστοκρατία
 - β. Η πολιτική αριστοκρατία
 - γ. Οι κοινωνικές εξελίξεις επί Κομνηνών
- Γ. Άλλες κοινωνικές διαβαθμίσεις

A. Εισαγωγή

- **δεν υπάρχει νομικό πλαίσιο που να διασφαλίζει ή να επιβάλλει κληρονομικά την κοινωνική θέση:** δεν υπάρχουν στεγανά ανάμεσα στις κοινωνικές διαβαθμίσεις
- **δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης:** μέσα από την απόκτηση έγγειας ιδιοκτησίας (οι κοινωνικές δομές σε συνάρτηση με τις οικονομικές δομές) και την ανάληψη πολιτικού, στρατιωτικού ή εκκλησιαστικού αξιώματος
- **η προσωπική αξία σε μεγάλο βαθμό το βασικό κριτήριο κοινωνικής ανόδου:** υπάρχει η ιδέα της ευγενούς καταγωγής, αλλά δεν είναι το μοναδικό ή το καθοριστικό στοιχείο για την καταξίωση του ατόμου

B. Η τάξη της αριστοκρατίας (1/3)

α. Η στρατιωτική αριστοκρατία

- πολλές οικογένειες της στρατιωτικής αριστοκρατίας ανάγονται ήδη στον 8^ο αι. – οι γενάρχες τους στρατιωτικοί που στήριξαν τη δυναστεία των Ισαύρων, Αμορίου και αργότερα των Μακεδόνων – καταγωγή κυρίως από τις ανατολικές επαρχίες της Μ. Ασίας (ορισμένες με ερείσματα στη Θράκη)
- οικονομική δύναμη (μεγαλογαιοκτήμονες) και στρατιωτική καριέρα → πολιτική δύναμη και κοινωνικό κύρος
- επιγαμίες με άλλες αριστοκρατικές οικογένειες → δημιουργία πλέγματος συμμαχιών και αλληλοϋποστήριξης
- όχι ακλόνητη η θέση τους (η απώλεια της αυτοκρατορικής εύνοιας ή η συμμετοχή σε έγκλημα καθοσίωσης → αποπομπή, εξορία, δήμευση περιουσίας), γι' αυτό:
 - δεσμούς με αυτοκρατορικούς κύκλους και εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη – κοντά στο κέντρο εξουσίας και αποφάσεων
 - δεσμούς με τις ιδιαίτερες πατρίδες (όπου προσφεύγουν σε περίπτωση δυσμένειας ή για να επανέλθουν δριμύτεροι) – συνήθως δεν εξαφανίζονταν οριστικά, κατόρθωναν να διατηρήσουν την εξέχουσα θέση τους

Β. Η τάξη της αριστοκρατίας (2/3)

β. Η πολιτική αριστοκρατία

- στελέχωση κεντρικής και επαρχιακής διοίκησης
- καταγωγή από δημοσιοϋπαλληλικές οικογένειες / ένταξη ατόμων από ευκατάστατες οικογένειες εμποροβιοτεχνών / ένταξη διακεκριμένων λογίων και μορφωμένων (κυρίως νομομαθών)
- η πλειονότητα αυτών κατάγεται από την Κωνσταντινούπολη
- όχι αυξημένη έγγεια ιδιοκτησία· κυρίως ακίνητη περιουσία στην Κωνσταντινούπολη και απολαβή αυτοκρατορικών προνομίων
- απαραίτητη η εύνοια των ανωτέρων και του αυτοκράτορα – σχετικά επισφαλής η θέση τους
- επιγαμίες μεταξύ της πολιτικής και στρατιωτικής αριστοκρατίας – όχι απόλυτα στεγανά ανάμεσα στις δυο ομάδες

B. Η τάξη της αριστοκρατίας (3/3)

γ. Οι κοινωνικές εξελίξεις επί Κομνηνών

- προσπάθεια να δημιουργηθεί μια ανώτατη κοινωνική τάξη, μια βασιλική αριστοκρατία, από εξ αίματος και εξ αγχιστείας συγγενείς – βλ. ενότητα 5 (*ὄμαιμον / αλλαγή περὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ περὶ τὴν κλησιν τῶν ὀνομάτων*)
- αύξηση του κύρους της στρατιωτικής αριστοκρατίας και της αριστοκρατίας της γης σε σχέση με την πολιτική αριστοκρατία → σχηματισμός ενός είδους φατρίας γύρω από τη δυναστεία των Κομνηνών
- οι τάσεις αυτές διακόπτονται με την ανατροπή της κομνηνείας δυναστείας

Γ. Άλλες κοινωνικές διαβαθμίσεις (1/2)

α. Η ανώτερη κοινωνική τάξη

- σε αυτή ανήκει και η εκκλησιαστική ιεραρχία (επίσκοποι, μητροπολίτες και αρχιεπίσκοποι)
- οι ανώτατοι πατριαρχικοί αξιωματούχοι (οφφικιάλιοι) και ο ανώτατος κλήρος της Αγίας Σοφίας (Μεγάλης Εκκλησίας) → έχουν διασυνδέσεις με το αυτοκρατορικό περιβάλλον και με αριστοκρατικούς κύκλους

β. Η μεσαία κοινωνική τάξη

- λιγότερο εύποροι μεγαλέμποροι, πλοιοκτήτες (ναύκληροι), εμποροβιοτέχνες (τροφοδοτούν με νέα μέλη την πολιτική αριστοκρατία)
- ιδιοκτήτες έγγειας περιουσίας μεσαίου μεγέθους
- ανώτεροι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι και κληρικοί

Γ. Άλλες κοινωνικές διαβαθμίσεις (2/2)

γ. Η κατώτερη κοινωνική τάξη

- μικρογαιούχοι (με τις διαβαθμίσεις τους)
- εμποροβιοτέχνες, πλανόδιοι έμποροι
- ενοικιαστές γης (εκλήπτορες και πάροικοι), μισθωτοί εργάτες (σε λιμάνια, αγορές, προάστεια μεγαλογαιούχων)

IV. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (1/4)

- Angold M. (έκδ.), The Byzantine aristocracy IX to XIII centuries, [BAR International] Oxford 1984.
- Caseau-Chevallier B., Byzance : économie et société du milieu du VIIIe siècle à 1204, Paris 2007.
- Cheynet J.-Cl., La société byzantine. L'apport des sceaux, Paris 2005.
- Diehl C., La société byzantine à l'époque des Comnènes, Paris 1919.
- Dölger F., Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Darmstadt 1960.
- Γερολυμάτου Μ., Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9^{ος} -12^{ος} αι.), [ΕΙΕ/ΙΒΕ - Μονογραφίες 9] Αθήνα 2008.
- Haldon J. (έκδ.), Social history of Byzantium, Chichester 2009.
- Harvey A., Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200, Cambridge 1989 (ελλ. μτφρ. Ε. Σταμπόγλη, [ΜΙΕΤ] Αθήνα 1997).
- Hendy M. F., Coinage and money in the Byzantine empire (1081-1261), Washington 1969.

IV. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (2/4)

- Hendy M. F., *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300-1450*, Cambridge 1985.
- Hendy M. F., *The economy, fiscal administration and coinage of Byzantium, (Variorum Reprints)* Northampton 1989.
- Jacoby D., *Trade, commodities and shipping in the medieval Mediterranean*, Aldershot 1997.
- Kaplan M., *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: Propriété et exploitation du sol*, Paris 1992.
- Kazhdan A., *Agrarnije otnošeniya v Vizantii, XIII-XV vv*, Moskva 1952.
- Kazhdan A. – Ronchey S., *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo 1997.
- Kazhdan A. – Wharton Epstein A., *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τους 11ο και 12ο αι.*, Berkeley - Los Angeles - London 1985 (ελλ. μτφρ. Α. Παππάς, μτφρ. παραρτήματος Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1997, 2004).

IV. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (3/4)

- Kravari V. – Lefort J. – Morrisson C. (έκδ.), Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, τ. I-II, Paris 1989-1991.
- Krsmanovic B., Uspon bojnog plemstva u Vizantiji XI veka, Beograd 2001.
- Λαΐου Α. (έκδ.), Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αι., [Dumbarton Oaks Research Library and Collection] Washington D.C. 2002 (ελλ. μτφρ. τ. Α'-Γ', [ΜΙΕΤ] Αθήνα 2006).
- Lefort J. – Morrisson C. – Sodini J.-P. (έκδ.), Les villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle), Paris 2005.
- Lemerle P., The agrarian history of Byzantium from the origins to the twelfth century. The sources and problems, Galway 1979.
- Lilie R. J., Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloï (1081-1204), Amsterdam 1984.

IV. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (4/4)

- Morrisson, C., Monnaie et finances a Byzance: analyses, techniques, [Variorum Reprints] Aldersot 1994.
- Oikonomidès N., Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IX-XIe s.), [KBE/EIE] Athènes 1996.
- Oikonomides N., Social and economic life in Byzantium, επιμ. E. Zachariadou, (Variorum Reprints), Aldershot 2004.
- Οικονομίδης Ν. (έκδ.), Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αι. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία, Αθήνα 1991.
- Ostrogorsky G., Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956.
- Smyrlis K., La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIVe siècle), [TM - Monographies 21] Paris 2006.
- Svoronos N., Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin, (Variorum Reprints) London 1973.
- Svoronos N., Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles. Le cadastre de Thèbes, Paris 1959.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων :

- **Εικόνα 1:** Γερολυμάτου Μ., Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.), [ΕΙΕ/ΙΒΕ - Μονογραφίες 9] Αθήνα 2008 (χάρτης στο τέλος του βιβλίου).

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Χατζηαντωνίου Ελισάβετ. «Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453). Οικονομία – Κοινωνία (11^{ος} - 12^{ος} αι.)». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://eclass.auth.gr/courses/OCRS408/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Τέλος ενότητας

Επεξεργασία: Ομάδα έργου
Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

I. Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

